

Μπάλλα: Φιλοσοφία και ρητορική

Χλόη Μπάλλα (επιμ.): *Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική Αθήνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2008, 241 σ., 19 €.

Κρίνει η Ελένη Κακλαμάνου (Trinity College Dublin)

kaklamae@tcd.ie

Στο *De Oratore* ο Κικέρων παρατηρεί ότι ο Σωκράτης πρώτος διέκρινε την επιστήμη του σοφῶς σκέπτεσθαι από την επιστήμη του εὖ λέγειν, με αποτέλεσμα άλλοι δάσκαλοι να διδάσκουν το σοφῶς σκέπτεσθαι και άλλοι το εὖ λέγειν (*De Orat.* 3.60) [1]. Η διάκριση αυτή, ἔστω και σχηματική, μοιάζει να ὀρίσε τη μοίρα της ρητορικής και τη σχέση της με τη φιλοσοφία. Μέρος της σύγχρονης βιβλιογραφίας την ανακύκλωσε, επιφυλάσσοντας στη ρητορική μια κριτική ανάλογη με εκείνην που βρίσκουμε στους πλατωνικούς διαλόγους. Ο ρήτορας συχνά ταυτίστηκε με τον δημαγωγό, και η "ηθική" της ρητορικής στην κλασική Αθήνα ερμηνεύθηκε μέσα από το πρίσμα της πλατωνικής ηθικής. Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει μια σαφής τάση αναθεώρησης της σχέσης ρητορικής και φιλοσοφίας, υπό την κεντρική θέση ότι οι δυο τους συναντώνται, συμπλέκονται και επαναπροσδιορίζονται μέσα από τις πολιτικές, φιλοσοφικές, κοινωνικές και λογοτεχνικές εξελίξεις που ἔλαβαν χώρα στην Αθήνα του 5ου και 4ου αιώνα [2]. Για παράδειγμα ο Schiappa (1990, 1991) και ο Cole (1991) προσπάθησαν να δείξουν ότι η ρητορική ως διακριτός κλάδος γνώσης είναι εν πολλοίς μια επινόηση του 4ου αιώνα (ειδικότερα του Πλάτωνα), στην προσπάθειά του να διακρίνει σαφῶς μεταξύ φιλοσοφικών και ρητορικών πρακτικών [3].

Στο πλαίσιο αυτής της τάσης εντάσσεται το συνέδριο που ἔγινε στο Ρέθυμνο τον Οκτώβριο του 2004 με θέμα *The Interface Between Philosophy and Rhetoric in Classical Athens*, ἀπόρροια του οποίου είναι η παρούσα συλλογή κειμένων με τίτλο *Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική Αθήνα*. Η συλλογή περιέχει μια κατατοπιστική ως προς τους στόχους και το περιεχόμενο Εισαγωγή από την επιμελήτρια της συλλογής Χλόη Μπάλλα και εννέα κείμενα που καλύπτουν θεματικές ἐνότητες ὅπως: η χρήση της ρητορικής από τη φιλοσοφία στους πλατωνικούς διαλόγους *Πολιτεία* και *Νόμοι* (Yunis, Laks), ο πρώιμος «ρητορικός και διαλεκτικός» Αριστοτέλης (Allen), ο λεγόμενος ρητορικός εμπειρισμός (Μπάλλα), ο Ισοκράτης ως μέλος της αθηναϊκής κοινωνίας (Livingstone, Αλεξίου) η «συνομιλία» μεταξύ Γοργία και Ησιόδου με θέμα το πειστικό ψεύδος (Σπαθάρας), η ἔννοια της ἀνδρείας στην Αθήνα του 4ου αιώνα μέσα από τη συζήτηση ἀνάμεσα στους ρήτορες και τον Πλάτωνα (Balot), η δράση των σοφιστῶν ἐκτός των ορίων της δημοκρατικής Αθήνας (Robinson).

Οι περισσότεροι μελετητές, χωρίς να αναλώνονται σε επιχειρήματα υπέρ ή κατά της θέσης ότι η ρητορική είναι τέχνη, έρχονται αντιμέτωποι με το ερώτημα για τη μορφή που παίρνει η σχέση φιλοσοφίας-ρητορικής, αν τεθεί στο περιθώριο η διάκριση ανάμεσα σε φιλοσοφία/θεωρία και ρητορική/εμπειρία. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πρόκληση, προσφεύγουν ενίοτε σε μορφές έκφρασης πέραν της ρητορικής και της φιλοσοφίας, όπως η ποίηση (Όμηρος, Ησίοδος) και η ιστοριογραφία (Θουκυδίδης), ή και προτείνουν τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου και της θέσης μορφών όπως του Γοργία και του Ισοκράτη. Εμφανής είναι η προσπάθεια όχι μόνο να εξεταστεί η σχέση φιλοσοφίας και ρητορικής μέσα από το πρίσμα φιλοσόφων ή σχολιαστών φιλοσοφικών κειμένων, αλλά και να γίνει μια γενικότερη θεώρησή της από σχολιαστές με φιλολογικό και ιστορικό υπόβαθρο, ώστε να εξεταστεί το παραγωγικό και όχι το ανταγωνιστικό στοιχείο της. Η επιμελήτρια της συλλογής Χλόη Μπάλλα εξηγεί στην Εισαγωγή (σ. xi) ότι «κοινή πεποίθηση των διοργανωτών, και συνεπώς συνεκτικός ιστός των περισσότερων από τις παρουσιάσεις, ήταν ότι υπάρχει ένα γόνιμο πεδίο επαφής, διασταύρωσης ή ακόμη και επικάλυψης της φιλοσοφίας με τη ρητορική».

Στην αξιοποίηση της ρητορικής από την ίδια την πλατωνική φιλοσοφία στους διαλόγους *Πολιτεία* και *Νόμοι* στρέφεται το ενδιαφέρον των δύο πρώτων κειμένων της συλλογής. Σε ένα καλά δομημένο κείμενο με τίτλο «Η προτρεπτική ρητορική στην πλατωνική *Πολιτεία*», ο Harvey Yunis υποστηρίζει ότι επιθυμία του Πλάτωνα ως συγγραφέα στην *Πολιτεία* δεν είναι απλώς να παρουσιάσει μια σειρά από φιλοσοφικά επιχειρήματα περί δικαιοσύνης, αλλά να τα παρουσιάσει με τρόπο που θα ωθήσει το κοινό του στην επιλογή του δίκαιου τρόπου ζωής [4]. Ο Πλάτων λοιπόν, εκμεταλλευόμενος τους διαθέσιμους λογοτεχνικούς πόρους, επιστρατεύει μια σειρά από επιχειρήματα για ένα κοινό που δεν είναι εξοικειωμένο με μια τέτοια μορφή επιχειρηματολογίας, αλλά είναι ικανό και έτοιμο να ακολουθήσει την προτεινόμενη θεώρηση των πραγμάτων.

Στην ίδια ερμηνευτική γραμμή, ο André Laks στο «Προοίμιο περί προοιμίων: και πάλι από την αρχή σχετικά με τους *Νόμους* του Πλάτωνα» επιχειρεί να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: Με ποια εργαλεία δύναται ο νομοθέτης να εξασφαλίσει την υπακοή των πολιτών; Πότε το ιδεώδες και το πραγματικό συναντώνται; Και, κυρίως, γιατί ο Αθηναίος ξένος χρησιμοποιεί διαφορετικές μεθόδους πειθούς; Με το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στα χωρία 718a6-723b2 και 857c1-e7, καθώς και στο νομοθετικό προοίμιο του δέκατου βιβλίου των *Νόμων*, το ζήτημα του ορθολογικού ή μη χαρακτήρα των προοιμίων, που τόσο έχει απασχολήσει τον Laks, έρχεται για άλλη μια φορά στο προσκήνιο [5]. Επιχειρηματολογώντας υπέρ του κατεξοχήν ορθολογικού χαρακτήρα τού θεολογικού προοιμίου, ο Laks εμμένει στη γνωστή αναλογία ανάμεσα σε γιατρό και νομοθέτη. Η βασική θέση του είναι ότι, αν και «ο Πλάτων εγκαθιδρύει κατά πρόληψιν μιαν αντιστοιχία, στο επίπεδο των περιεχομένων ανάμεσα στην εξιδανικευμένη θεραπεία του ελεύθερου στο ένατο βιβλίο και τη νομοθετική εκπαίδευση του δέκατου βιβλίου», η αναλογία σταματά σε ένα σημείο (σ. 59). Συγκεκριμένα, εντοπίζονται δύο διαφορές: μια διαφορά δομικού τύπου, δηλαδή διαφορά σφαιρών αρμοδιότητας, και μια

«συγκυριακή» διαφορά, δηλαδή μια διαφορά στη σχέση μεταξύ γιατρού και ασθενών στο ένατο βιβλίο και νομοθέτη και ασεβών στο δέκατο βιβλίο. Ειδικότερα, ο Laks υποστηρίζει ότι «η ιατρική σχέση αναπτύσσεται στη βάση μιας συνεργασίας μεταξύ ασθενούς και γιατρού» ενώ, αντίθετα, στην περίπτωση των ασεβών «η νομοθετική σχέση προϋποθέτει μίαν αντίσταση στη θεραπεία» (σ. 60).

Μολονότι η διάκριση είναι θεμιτή και χρήσιμη για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ των δύο, νομίζω ότι χρήζει περισσότερης ανάλυσης. Για παράδειγμα, η δικαιολόγηση από τον γιατρό και η επακόλουθη συγκατάθεση στην προτεινόμενη μορφή θεραπείας από τον ασθενή αυξάνει τις πιθανότητες ενός επιτυχούς αποτελέσματος για την υγεία του ασθενούς. Ωστόσο, η κατανόηση της φύσης της θεραπείας, παρότι θεμιτή, δεν είναι αναγκαία για την επίτευξη της καλής υγείας. Αρκεί να ακολουθήσουμε τη συνταγή του γιατρού προκειμένου να ξεπεράσουμε ένα κρύωμα. Ο νομοθέτης με τη σειρά του δικαιολογεί και επεξηγεί τη φύση των νόμων που έχουν ως στόχο τη δημιουργία ενάρετων πολιτών. Σε αυτή την περίπτωση, η κατανόηση της φύσης της αρετής –ή της αναγκαιότητας του νόμου– είναι απαραίτητη συνθήκη για την επίτευξη της αρετής στον ανώτατο βαθμό.

Ο James Allen, στο κείμενο «Ο Αριστοτέλης για τις επιστήμες των επιχειρημάτων: Ρητορική, διαλεκτική, αναλυτική», επιχειρηματολογεί υπέρ της θέσης ότι στην αριστοτελική σκέψη θα πρέπει να διακρίνουμε μια πρώιμη φάση, όπου η επιστήμη του επιχειρήματος δεν ήταν η αναλυτική αλλά η διαλεκτική ως τέχνη του πρακτικού επιχειρήματος. Προκειμένου να τεκμηριώσει τη θέση του, ανατρέχει στο σύνολο σχεδόν των λογικών έργων του Αριστοτέλη, τοποθετώντας ταυτόχρονα την ανάπτυξη της επιχειρηματολογικής συλλογιστικής μέσα στο κοινωνικό, πολιτικό και φιλοσοφικό της πλαίσιο. Ειδική αναφορά γίνεται στην Ακαδημία και στη *γυμνασία* ως μορφή πρακτικής εξάσκησης στην επιχειρηματολογία (διαλεκτική εκγύμναση), καθώς και στην ισοκρατική σύλληψη της φιλοσοφίας ως προπαρασκευής για την πραγματική φιλοσοφία.

Τον Ισοκράτη έχουν ως θέμα τους τα δύο επόμενα κείμενα της συλλογής. Ήταν ο Ισοκράτης φιλόσοφος ή ρήτορας; Ο Πλάτων και οι σύντροφοί του στην Ακαδημία τον θεωρούσαν ρήτορα, ο ίδιος όμως θεωρούσε τον εαυτό του φιλόσοφο. Οι σύγχρονοι μελετητές συχνά ακολουθούν τη μέση οδό [6]. Τα κείμενα των Livingstone και Αλεξίου επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν τη θέση και τον ρόλο του στην αθηναϊκή κοινωνία.

Στο «Γράφοντας την πολιτική: Η ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη», ο Niall Livingstone εξετάζει τον πολιτικό, φιλόσοφο, ρήτορα, παιδαγωγό Ισοκράτη κυρίως μέσα από τις διαφορετικές αναγνώσεις που δύναται να δεχθεί ο όρος φιλοσοφία: 1) πνευματική προσπάθεια για αυτοβελτίωση, στο πλαίσιο αυτού που ονομάζουμε κοινή λογική, 2) διάφορες πνευματικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, και 3) το ιδιαίτερο είδος εκπαίδευσης που ο ίδιος ο Ισοκράτης εξάσκησε. Μέσα από αυτές τις διαφορετικές χρήσεις του όρου, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Ισοκράτης οικειοποιείται, συστηματοποιεί και εκφράζει τη ρητορική του κοινού νου και τις αξίες της Αθήνας του καιρού του,

χωρίς όμως να τις αφήνει ανέγγιχτες: τις εντάσσει στο πλαίσιο της ιδεατής φιλοσοφίας του.

Στην ίδια ερμηνευτική γραμμή, ο Ευάγγελος Αλεξίου επιλέγει στο «Ρητορική, φιλοσοφία και πολιτική: Ο Ισοκράτης και η ομολογουμένη αρετή» ως σημείο εκκίνησης τη θέση ότι ο Ισοκράτης διδάσκει την ομολογουμένη αρετή, δηλαδή την παραδεκτή από όλους (*Περί Αντιδόσεως*, §84), επεξηγώντας ότι έτσι «ο ρήτορας εκθέτει την ηθική προοπτική της ρητορικής του παιδείας την οποία διαχωρίζει με συνέπεια από τις αρχές της πλατωνικής θεωρητικής σκέψης» (σ. 129).

Στη γραμμή δικαίωσης ρητόρων και σοφιστών εντάσσεται και το αφιερωμένο στον Γοργία κείμενο. Ο Δήμος Σπαθάρas, σε ένα περιεκτικό και συχνά τολμηρό κείμενο, αποποιούμενος παραδοσιακές αναγνώσεις τύπου Dodds, όπου το έργο του Γοργία συχνά εξομοιώνεται με μια σειρά από σοφιστείες [7], προσφέρει μια φρέσκια ματιά σε θέσεις του σοφιστή όπως η απατηλότητα του λόγου, η διάκριση μεταξύ δόξας και γνώσης και η αληθοφάνεια. Ουσιαστικά το κείμενο απαντά στην ερώτηση αν τα όρια δράσης μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής είναι διακριτά τον 5ο αιώνα. Η απάντηση είναι αρνητική. Κεντρικός πυρήνας ανάπτυξης για τον συγγραφέα είναι η θέση ότι το αντικείμενο της γνώσης για τον Γοργία είναι η εμπειρική πραγματικότητα, δηλαδή το περιεχόμενο των αισθήσεων. Ο Σπαθάρas υποστηρίζει ότι ο Γοργίας δανείζεται το ερμηνευτικό σχήμα με το οποίο εξηγεί την πειστικότητα των ψευδών λόγων από την αρχαϊκή ποίηση και ιδιαίτερα την ησιόδεια *Θεογονία*. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάγνωση ενός από τα πιο δύσκολα χωρία του *Ελένης εγκώμιον* (11), όπου τίθεται το θέμα της πειθούς από τους ψευδείς λόγους στους διάφορους χρονικούς αναβαθμούς (δηλαδή στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον). Εντοπίζει τις ρίζες της διάκρισης του αντικειμένου της γνώσης σε χρονικούς αναβαθμούς στο προοίμιο της *Θεογονίας*, και συγκεκριμένα στην εποπτεία των Μουσών. Αν η γνώση στηρίζεται στην αυτοψία, τότε παρελθόν και μέλλον παραμένουν σκοτεινά για τους θνητούς – όχι όμως και για τους ποιητές, στους οποίους οι Μούσες κατά βούληση χαρίζουν παντογνωσία.

Σε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα της συλλογής, «Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης για τον ρητορικό εμπειρισμό», η Χλόη Μπάλλα αμφισβητεί τη γνωστή διάκριση μεταξύ ρητορικής/εμπειρίας και φιλοσοφίας/θεωρίας. Εντοπίζοντας και εξετάζοντας παραδείγματα τόσο από το πλατωνικό όσο και από το αριστοτελικό corpus, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η παραδοσιακή κατανόηση των πρώιμων βημάτων της ρητορικής είναι λανθασμένη. Η βασική θέση της είναι ότι η πιο πάνω διάκριση αποτελεί προϊόν της φιλοσοφικής σκέψης του 4ου αιώνα (Πλάτων, Αριστοτέλης).

Στο «Η ανδρεία ως βάση της δικαιοσύνης», ο Ryan Balot επανέρχεται στο γνωστό θέμα της ηθικής διάστασης της ανδρείας. Με αφορμή τη στάση που τήρησε μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001 η Susan Sontag, αρνούμενη να χαρακτηρίσει τους τρομοκράτες ως δειλούς και υποστηρίζοντας ότι η ανδρεία είναι ουδέτερη αρετή, ο Balot επανέρχεται στο ερώτημα: μπορούν οι φαύλοι να είναι ανδρείοι; Για τον συγγραφέα, η μορφή του

Καλλικλή δείχνει πόσο περιορισμένα συλλαμβάνουν η αθηναϊκή κοινή γνώμη και οι σοφιστές την έννοια της ανδρείας. Αντίθετα, η κριτική που ασκεί ο Πλάτων στον Καλλικλή και η θέση του περί ανδρείας υπογραμμίζουν την ανάγκη συνύπαρξης της πολιτικής φιλοσοφίας με έναν μεστό ρητορικό λόγο, με στόχο την ηθική ανάπτυξη των πολιτών.

Τέλος, το κείμενο του Eric Robinson «Οι σοφιστές και η δημοκρατία πέρα από την Αθήνα» αποτελεί το αντιστάθμισμα στα προηγούμενα κείμενα, καθώς δείχνει πόσο αθηνοκεντρική είναι η σύλληψη του τριγώνου “δημοκρατία-φιλοσοφία-ρητορική”. Ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί πειστικά κατά της παραδεδομένης άποψης, σύμφωνα με την οποία η σοφιστική κίνηση βρίσκει “καταφύγιο” και πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή των καινοτόμων ιδεών και πρακτικών της στη δημοκρατική Αθήνα του Περικλή. Παρακολουθώντας την πορεία των σοφιστών της λεγόμενης “πρώτης γενιάς”, του Πρωταγόρα, του Γοργία, του Πρόδικου, του Ιππία, του Θρασύμαχου, διαπιστώνει την προέλευσή τους από πόλεις με δημοκρατικό πολίτευμα και τη συχνά ενεργή συμμετοχή τους στα πολιτικά δρώμενα αυτών των πόλεων.

Η έκδοση είναι καλαισθητή, ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης. Οι μεταφράσεις των κειμένων στα ελληνικά, όπου ήταν απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν, είναι ευανάγνωστες. Ίσως αυτό που λείπει από το κατά τα άλλα καλά συγκροτημένο αυτό συλλογικό έργο είναι ένα κείμενο αφιερωμένο στον Πρωταγόρα ως πρώτο θεωρητικό της ρητορικής, παιδαγωγό και πολιτικό άνδρα [8]. Επίσης, χρήσιμα θα ήταν μια συνολική βιβλιογραφία και ένα ευρετήριο στο τέλος του τόμου. Σε γενικές γραμμές πρόκειται για ωφέλιμο έργο, το οποίο δίνει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να ανιχνεύσει το δυναμικό στοιχείο της αλληλόδρασης μεταξύ των δύο επιστημών στην κλασική Αθήνα, αλλά και την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τις σύγχρονες τάσεις της βιβλιογραφίας που αφορούν τη σχέση τους.

Σημειώσεις:

[1] Δανείζομαι τη μετάφραση του Γ. Κεντρωτή (*Κικέρων: Ο τέλειος ρήτορας*. Αθήνα: Πόλις 2008).

[2] Ενδεικτικά με εργασίες όπως: E. Schiappa, «Did Plato Coin *Rhetoric*», *American Journal of Philosophy* 111 (1990), σ. 457-70· *Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric*, Columbia, SC.: University of Carolina Press 1991· T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore: John Hopkins University Press 1991· B. McComisky, *Gorgias and the New Sophistic Rhetoric*, Carbondale: Southern Illinois University Press 2002.

[3] Θέση που σχολιάζει και αναπτύσσει η Χλόη Μπάλλα στην παρούσα συλλογή: «Ρητορικός εμπειρισμός», σ. 173-91.

[4] Ο Yunis είναι ένας από τους πρώτους σχολιαστές που αντιστάθηκε στην αυστηρή διάκριση φιλοσοφίας και ρητορικής στα πολιτικά δρώμενα της κλασικής Αθήνας: H. Yunis, *Taming Democracy: Models of Political Rhetoric in Classical Athens*. Ithaca: Cornell University Press 1996.

[5] Το ενδιαφέρον του Laks για τα προοίμια στους *Νόμους* είναι γνωστό, όπως και η διαφωνία με τον Bobonich ως προς τον ορθολογικό ή μη χαρακτήρα των προοιμίων: A. Laks, «The Laws», στο: C. Rowe/M. Schofield (επιμ.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press 2000. Επίσης, C. Bobonich, *Plato's Utopia Recast*. Oxford: Oxford University Press 2002.

[6] Για παράδειγμα: E. Haskins, *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*, Columbia: University of South Carolina Press 2004· T. Poulakos, *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education*, Columbia, SC: University of South Carolina, 1997· T. Poulakos/E. Depew (επιμ.), *Isocrates and Civic Education*, Austin: University of Texas Press 2004.

[7] E.R. Dodds, *Plato, Gorgias*. Oxford: Oxford University Press 1959.

[8] Η απουσία γίνεται πιο έντονη με δεδομένη την επιρροή στη σύγχρονη βιβλιογραφία της εργασίας του E. Schiappa *Protagoras and Logos* (βλ. ανωτέρω, σημ. 2).

Δημοσιεύθηκε: 13.5.2010

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Κακλαμάνου, Ε.: (Βιβλιοκρισία του:) Χλόη Μπάλλα (επιμ.): *Φιλοσοφία και ρητορική στην κλασική Αθήνα* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2008). *Κριτικά* 2010-05, <<http://www.philosophica.gr/critica/2010-05.html>>.